

AZ EMBERISÉG MÚLTJÁRÓL ÉS JÖVŐJÉRŐL.

HOBBS filozófiai fejtegetései során fölteszi, hogy az egész világ elpusztult, csupán egy ember maradt fenn a pusztulásból. Vájon mi fölött gondolkodhatnék az ilyen ember? kérdezi Hobbes. Mindenesetre fönmaradnak az ő képzetei, azaz egész emlékezete.

Mi sok tekintetben a Hobbes emberének helyzetében vagyunk. Körülöttünk majd minden elpusztult s inkább csak törmelékeiben maradt fenn a régi világunk. Fönmaradtak mégis egész teljükben képzeteink, a dolgokról való emlékezetünk. Az a világegés azonban, melyen keresztülmentünk, akár intenzíve szenvedtük át, akár pedig mint hatalmas, meg-rázó látványt a pusztulás széléről nézhettük, okvetlenül determinálni fogja azt, ami szinte egyedül maradt meg a pusztulásból: a dolgokról való emlékezetünket. Ha rekonstruálni próbáljuk ebből s a még netán megmaradt értékeinkből Hobbes embere módjára az egész világ képét, ezt a képet s a világ jövőjét illetőleg alig marad más választásunk, mint hogy a világ megújulása felől szkeptikusok legyünk, minden emberi értéket pusztulásra kárhoztatottnak és állandóság nélkülinek vegyünk. Abban sem bízhatunk, hogy a k a r a t u n k teremtheti esetleg újra ezt a világot s mivel ez az akarat mint alkotni törekvő erő mégis megmaradt bennünk, ezt is csak arra használjuk fel, hogy emlékezetünk s más csekély értékű dolgaink széteső világát a játéka tört gyermek módjára próbáljuk összerakosgatni.

Valóban jórészt ezt a képet mutatja a mai világszemlélet, illetve annak külső jelei: hogy például Einstein relativitás elmélete oly általános érdeklődés tárgya, hogy Spengler *Untergang des Abendlandes* c. munkája és a benne hangoztatott történelmi relativizmus oly nagy tetszésben részesül, hogy végül senki sem bízik az új értékek lehetőségében, hanem mindenki a régiek felé fordul s a minél teljesebb restauráció útján gondolja értékeinkből, eddigi kultúránkból amit lehet, megmenteni.

Nem akarunk Einstein relativitás elméletével bővebben foglalkozni. Einstein és iskolája erősen hangsúlyozza, hogy az elmélet csupán a fizika tudománya területére szorítkozik s csakis ott helyezkedik szembe a tér és a tárgyak egymáshoz való viszonyának általános felfogásával. Be kell vallanunk, hogy Einstein felfogása — eltekintve attól, hogy a fizikusok nagy táborának véleménye szerint a fizikai tünetenyeket minden más álláspontnál tökéletesebben magyarázza — nekünk észszerűnek tetszik. Ez az elmélet legvégsőbb konzekvenciája a fizikai tudományban már eddig is előtérbe nyomuló felfogásnak, hogy a mozgásban levő testeket első-

sorban a mozgás, a változás szempontjából kell vizsgálni. Ha azután a jelenségek vizsgálatában azok változására fektetjük a fősúlyt, akkor csak konzekvensek vagyunk, ha minden jelenséget mozgásban levőnek tételezünk fel s innét csak egy lépés, hogy magát a teret se tekintsük állandónak. Hogy azonban az állandó tér képzetét ki lehet-e teljesen küszöbölni a fizika tudományából, azt döntsék el maguk a fizikusok. Minket inkább az a mohó érdeklődés ejt gondolkodóba, amely Einstein elmélete nyomában jár. Olyan elméletről, mely nagyon is újszerű s amely annyira komplikált, hogy csak a teljesen iskolázott elme érti meg és értékelheti,, a népszerűsítő iratok egész sora jelenik meg s a nagyközönség szinte kapkod az előtte rendkívül homályos és előtte szükségkép ilyennek is maradó tanokon. Nem csupán az újszerűség vágya ez, amely minden új és érdekes elmélet esetében — legutoljára Bergson világnézete és Freud tanainak kritika nélküli elfogadásakor — felizgatta és felizgatja a világot. Jele ez annak is, hogy megrendült az emberiségnek a régi észszerű és szükségkép az abszolút fogalmán alapuló tudományos világnézetben való bizalma és ezért olyan tudományos felfogás iránt érdeklődik, amely a relativitás hangoztatásával utat enged a «minden relatív» meggyőződésének, a laikus közönség előtti homályos és zavaros volta által pedig az észszerű fogalmakkal kevert miszticizmusnak. A már megindult kételkedéstől és a zavaros érzelmekkel aláfűtött északpétektől nincs messze a megingott tudás helyett a t e l j e s szkepsisben való elmerülés.

Nem először történik a mi korunkban, hogy az emberek elindulnak ezeken a bizonytalan utakon. Bergson és Freud esetében is kísértett már az újság vágy mellett a szkepsis és a miszticizmus. Csakhogy akkor még inkább a romantikára, az érzelmi és a szintén érzelmi alapokon nyugvó utilisztikus felfogásra hajlókat ejtették meg a szkepsis felé vivő tanok. Ma azonban, a világégés bizonytalanságai között, jóval nagyobb a szkepszisre és a miszticizmusra való hajlam és azokat is megejti, akik eddig a tudás terén értelmi tényezők szerint igazodtak.

Ma már, amint látjuk, a határozottan tudományos kérdések iránti érdeklődésben is fölmerül a szkepszis és a miszticizmus, pedig az érdeklődők, még ha laikusok is, jórészt nem az utilisztikus hajlamú férfiak és túlságig romantikus nők, hanem ezek fölött állók. Nagy veszélyt jelent ez: megrendül általa egész emberi létünk két alapköve, a tudás és a hit. Ezek korrelatívok egymással és mindaz, amit magukba foglalnak,, egyfelől értelmünket, másfelől érzelmeinket elégítik ki. Ha tudásunk és hitünk nem egyensúlyozza egymást s határaikon teljes zürzavar támad, abból végeredményben csak az értelmi és érzelmi anarchiának lehet haszna!

Akik a «minden relatív» már az ókori filozófiában felbukkanó álláspontjának ellentmondanak, a folytonos meddő vita helyett egyetlen érvvel akarják elnémítani az ellentábor: amikor megállapítjuk, hogy minden relatív, ha semmi mást is, magát e megállapítást a b s z o l ú t igazságnak kell tekintenünk. A baj csak az, hogy a választ nagyon formálisnak érezzük, amely a maga logikus élességével lefegyverzi ugyan egy pillanatra értelmünket, de érzelmeinket nem elégíti ki. Azt, akit hatalmába

kerített a kételkedés, nem lehet egyetlen, bármily hatalmas észbeli érveléssel meggyőzni. A mai világ szkeptikusa még hozzá számtalan keserű tapasztalat során alakította ki meggyőződését s így lassankint egy állandó érzelmi hangulat hatalmasodott el rajta, ami a logika fegyvereivel nem egykönnyen bontható meg. Ha mégis meg akarjuk győzni ellenfelünket, érvek sora és bizonyítás kell hozzá s ezek útján más érzelmi hangulat megteremtése. Nem lesz könnyű feladat, de megkíséreljük.

* * *

Ne abból induljunk ki, hogy az ellenfélnek nincs igaza, mert a tagadás egy állítással szemben az érzelmek szempontjából fél-vereségszámba megy: bizonyos elismerést jelent. Még hozzá a tagadás a bíráló ész szempontjából is könnyen úgy tűnik fel, mintha az állításnak valamiféle függvénye lenne. Ennyi előnyt nem nyújthatunk annak, aki úgymint erős érzelmek után indul. Maradjunk csak a magunk területén; ne azt vegyük boncolás alá, hogy mit jelent a relativizmus, hanem vizsgáljuk azt, hogy mi az a b s z o l ú t ?

Ha csak az volna, amit például Einstein szerint az eddigi fizika használt: az állandósággal sok tekintetben azonos fogalom, amilyen az abszolút, változatlan tér képzete, vagy az abszolút méter képzete (ahol könnyen elfeledjük, hogy csupán egy bizonyos hosszúságú, a változásnak erősen kitett tárgy elméleti elgondolásáról van szó): akkor az abszolút fogalmát nagyon is szűk határok közé szorítanánk. Az abszolút ilyen képzete vagy fogalma csak kiegészítő párja lenne a fizika tudományában szintén szereplő «relatív» fogalmának. Mindkettő valami realitásra vonatkozik: a tárgyak kisebb-nagyobb számára, vagy a tárgyak összességére: egymás mellett való természetes helyzetére. Az abszolút tárgy vagy tér a relatívnek gondolt tárgytól vagy tértől tulajdonképpen csak annyiban különbözik, hogy föl van ruházva úgy az állandóság, mint a változatlan tulajdonságaival. Mint ilyen, az abszolút tárgy azt a hitet kelti, mintha az egyes dolgok fölött állana, azok lényege, eszményi alapja (ideája) lenne; pedig, amint Platónnál szemben már Aristoteles megállapította, csupán az örökkévalóságba emelt reális tárgy. Ugyanilyen alapon az abszolút, változatlan tárgy úgy tűnik fel, mintha változatlan hordozója, edénye volna az egyes, konkrét tárgyakkal, pedig csupán a konkrét tárgytól és azok természetes, konkrét viszonyától elvonatkoztatott általános fogalom, a tárgyak egymáshoz való viszonyának állandóvá, változatlaná rögzítése, tehát szintén az örökkévalóságba emelése. Amint Aristoteles meglátta, hogy minden abszolút tárgy a reális tárgytól van elvonatkoztatva, ugyanúgy most legutoljára a fizika tudományában Einstein rámutat úgy erre, mint arra is, hogy egyfelől a reális tárgyat, másfelől azok egymáshoz való viszonyát nem valami állandónak, változatlanak kell tekinteni, hanem relatívnek, mert az ily felfogás jobban megfelel a konkrét tényeknek, a fizika tudománya természetes anyagának.

Ha a fizika tudománya kapcsán akarunk közelebb jutni fölvetett kérdésünk megoldásához, az általunk mondottakat ezen a ponton kell kimélyíteni. A fizika tudománya a konkrét tényekre, a szemléletre vonat-

kozik ugyan, de mindenekelőtt attól függ, hogy miként k o n s t r u á l o m meg a fizika tudományát. Mert nekünk nem egy külön fizikai szemléletünk van, hanem igenis egy minden irányban összefűzött tapasztalatvilágunk, amelynek a fizikai világgép csupán egyik szegmentuma. Mi ugyanis mindig egy központi helyzetből fogjuk fel, konstatáljuk vagy bíráljuk el összes élményeinket, érzéseinket, vágyainkat, a saját és mások cselekedeteit, szóval mindazt, ami részünkre a világon van, mindazt, amit bármily módon tapasztalunk. Magának a tapasztalatnak az anyaga rendkívül különböző természetű és általában könnyen széteső, de egyes élményeink között természetes viszonyok mégis vannak. Nem lehet például a konkrét tapasztalt dolgok egymásmellettségét, fent és lent, előttünk vagy mögöttünk, szóval ott a hol lévőségét önkényesen megcserélni, amint nem lehet az előbb történő tüneményt, cselekvést vagy bármiféle lefolyó élményt az utóbb történővel sem. Máskép is kifejezhetjük ezt: belefolyhatunk a jövő kialakulásába, de a jelen és a múlt élményei tőlünk függetlenül adódnak és adódtak.

Szóval élményeinknek megvan a maga természetes adottsága, egymásmellettsége és egymásutánja. De ezeken a határokon belül mindig központi szemléletünk látószögéből vétetnek vizsgálat alá és fűzetnek össze élményeink. Az élmények számtalan és igen különböző voltából folyik, hogy azok összefűzésének száma is rendkívül sok lehet. Maga az összefűzések módja azonban aránylag nem sok s épen ez mutatja: hogy elménk — mert ezzel az egy szóval adhatjuk vissza központi szemléletünk tényét és mindenfelé kisugárzó voltát — milyen egyszerű esz közökkel tud uralkodni az élmények mindent elborítani látszó hatalmas árja fölött. Ezek a módok az elme teljes kifejltségét véve számba, rm sem mennek többre négy vagy ötnél, akkor pedig, amikor az elme egyszerűbb viszonyok közt találja magát — ilyen a primitív ember helyzete — egy-kettőre szorítkoznak.

A tapasztalatok elbírálásának egyik legközvetlenebb módja mindeuszt az, amikor az elme k e t t é v á l a s z t j a az általa tapasztaltakat, például, amint említettük, a tér képzetét fölruhazza az állandóság és változatlanóság tulajdonságaival s ezzel szemben a konkrét tárgyakat változóknak, relatíveknak tekinti. Ilyenkor tulajdonképpen nem tesz más elménk, mint hogy az általa tapasztaltak egy részét é r t é k e s n e k nyílvánítja, fölruházván azt különös, kiváló tulajdonságokkal, a többieké pedig vele szemben a r á n y l a g é r t é k t e l e n n e k tekinti.

A primitív ember ítéletei közt találhatjuk meg a kettéválasztás leg egyszerűbb alakjait. A primitívek elválasztják egymástól az eget és földet s az előbbit fölruházzák mindenféle szép és kiváló tulajdonságokkal s telítik a földi dolgok és viszonyok gyönyörű és hatalmas elképzelésével: a család tagjaival és viszonyaival, a házzal, tájékával és a búttal, szóval mindazzal, ami a primitív ember részére itt a földön is legértékesebb s leginkább a szívéhez nőtt.¹

¹ A voguloknál például Numi Tarem a mindenható égatya, feleségével fiaival és leányával fenn az égben székel, gyönyörű házában s az égi pázsiton jár

Mi az oka, hogy az egyszerű elme az eget értékesebbnek tekinti a földnél? Mindenesetre egyfelől az éggel összefüggő jelenségek, a nap, a hold, a csillagok nagyszerűsége, amelyek csodálattal töltik el a szemlélőt s érdeklődését magukra terelik. De az ég értékelésénél s a földtől való elválasztásánál más ok is szerepet játszik és ez: az elme központi helyzete, amely a tapasztalatok közti tájékozódást önmagától számítja s a tapasztalatmezőben irányokat különböztet meg, amilyenek az előtt és mögött, a fent és lent. Minden ilyen iránypár egy-egy dualisztikus értékítélet is. Afelé fordul a primitív ember, amit értékesnek tart, a többit a háta mögött hagyja és negligálja. A fent és lent dualisztikus értékpárja hasonló természetű. Amit naponta szemlél, az a tér, ahol mozog és cselekszik: a tér lapos síkjába és fölfelé törekvő horizontjába eső jelenségek értékesebbek a primitív ember előtt, mint a nem szemlélt vagy cselekvése körébe nem eső dolgok. Ezért osztja ketté a primitív elme a földi életmezőt földfelettire és földalattira, az alvilág, a sötétség, minden rossz, aljas és rút honára. Ugyanilyen módon választja ketté a földfeletti részt; az alacsonyabb rész, a föld és a földi jelenségek lesznek a kevésbé értékesek, a fentebb eső rész, az amúgy is csillogó fényesség pedig az értékesebb és minden értékes földi dolog dicső párjával teli.

Amilyen alapokon a szemlélt dolgok összességére nézve értékel a primitív ember, ugyanúgy választja el, amint már jeleztük is, családját, házát, barmát, azt a közvetlen embercsoportot, amelyhez tartozik, minden más jelenségtől. Ami ezen a körön belől esik, az előtte értékes, ami kívül, az értéktelen. Ez az oka annak, hogy szinte semmit sem tud, de nem is akar tudni a vele ellenséges törzsekről vagy a tőle kissé távolabb eső vidékekről. A törzs emberei eo ipso jók, az ellenség emberei (vagy bármely idegen) mind rosszak. A törzs és az annak érdekkörébe eső földdarabnak a többi jelenségtől való dualisztikus megkülönböztetése eredményezi azt, hogy a primitív ember a saját törzsének embereit és azok viszonyait, azt a földdarabot, amelyen él, r e n d k í v ü l p o n t o s a n ismeri. Érdeklődési köre ugyanis nem terjedvén oly extensív módon ki, mint a miénk, az egyszerű elme az ő szűkített birodalmában értékeit igen jól és pontosan megvizsgálhatja és megfigyelheti. A primitív ember az ő szükséges és kedvelt foglalkozásai, a vadászat és halászat, az igen primitív földművelés vagy pásztorkodás érdekköreivel igen apró részletekig tisztában van és az erdei vagy mezei állatvilágban bámulatosan tájékozott. Mindez a dualisztikus értékelési mód segítségével történik, és pedig akként, hogy az egyszerű elme érdeklődési körén belől tovább is folytatja a kettéválasztást. A tere nézve például az eddig felsoroltakon kívül más iránybeosztásokat is megállapít. Felosztja a teret a két legfőbb tájéakra, mert ezekhez fűződik az élelme megszerzésére annyira fontos napfelkelte és naplenyugta. Amaz rendkívül értékes előtte (s ez az oka, hogy annyi szép

regét fűz hozzá), emez averzióval tölti el s ezért legtöbbször valamely ijesztő irtózatossá eseményvel köti össze.¹ A teret azután felosztja újra két részre, a két legfontosabb tájéknak az ő érdekeihez legközelebb álló ellentéiteit emelve ki, amikor már négy világtájékat különböztet meg. Ennél tovább azonban az egyszerű elme nem megy, mert érdekei nem kívánják. Ugyanígy osztja fel a társas viszonyokat is. A törzs minden primitív népnél két részre oszlik, a 8—10 éven alóliakra és a társadalomba felvettekre (a felvételt mindig nagy ünnepélyek kísérik). Az ausztráliai törzsek vérségi kötelékei, amelyek házassági, vérfertőzési tilalmat fejeznek ki, tehát erkölcsi értékelések, szintén hasonló alapokon választatnak el egymástól, mert szigorúan törvényt szerűen 2, majd ezek mindegyike újra 2, az így előálló 4 újra 2, ez a 8 újra 2 vérségi félre tagolódnak és számuk eszerint vagy 2 vagy 4 vagy 8 vagy 16 ritkábban 16.

Amint a tapasztalatmező nagyobb darabjait ekként kettéosztja és értékeli az egyszerű elme, ugyanígy jár el a tapasztalatban szétszórtabban szereplő jelenségekkel is. Így választja el az élénk és feltűnő vagy más tekintetben neki fontos, színeket (vörös, fehér, sárga, fekete stb.) azoktól, amelyek érdeklődése körén kívül vannak. A gondolkodás kifejezője a nyelv lévén, az egyszerű ember nyelvében csak egypár szín fejeződik ki, míg a többi a színárnyalatokat nem tekinti értékesnek, névre méltónak. A jólétet biztosító (a birtok, a szükséges szerszámok, a jószág tárgyai stb.) vagy öt más szempontból érdeklő számos egyes jelenséggel szemben az egyszerű elme szintén a dualisztikus értékelési formát használja fel. A mennyiség, a több egyforma birtoklása fontos itt előtte s ezért a dolgok bizonyos halmazát szintén kettéosztja: mindazt, amit értékesnek tart, ujjain és szavakkal megszámlálja, az ezen felül levőket egyszerűen «sok»-nak nyilvánítja.²

A primitív ember számolásának vizsgálata adhatja meg számunkra a legvilágosabbat azt, hogy a dualisztikus értékelés rendszerének mi a tulajdonképeni lényege. A számsori egységek megállapításához annak folyamán jut el az egyszerű elme, hogy az egymáshoz hasonló értékes jelenségek elrendezésekor — azok mennyisége lévén előtte leginkább fontos — azt veszi tekintetbe, hogy az illető jelenségből több vagy kevesebb van-e? Ez vezet ahhoz, hogy a két jelenséget magasabbra értékeli az egynél s így lesz alapja az első számrendszernek a 2-es, mint a birtok

¹ Palau szigeti hiedelem szerint a cápák minden este el akarják nyelni a lenyugvó napot. (Frobenius: Das Zeitalter des Sonnengottes 1904. 417.) Az Eddában a Nap és a Hold testvérek. Sietnek, mert két rettentő farkas van a nyomukban, melyek őket felfalni igyekeznek.

² A sok fogalma ezért aszerint távolodik, amint az elme fejlettsége halad. A botokudok 2-ig, a bakairik 6-ig számlálnak szavakkal, a 2-nél illetve 6-nál többre azt mondják, hogy sok (Steinen, Unter den Naturvölkern Zentral-Brasiliens, 406. Ehrenreich, Über die Botokudos. Z. f. Ethnologie, XIX. 46.) Az 5-ös számrendszer elterjedése után a 20 lett a sok kifejezése (Laertes 20 tulkot ad Eurykleiáért, Odysseus több mint 20 daliával ér fel), majd az 50 (Priamos 50 fia, Danaos 50 leánya, Pénélopé 50 rabnője), a 10-es számrendszer bevezetése után pedig a 100, majd a 1000, végül a millió.

vagy más értékes többség első ténye. A primitívek nagy része két ujjankint számlál és a 4 dolgot a nyelv útján így jelöli meg: 2+2. A 2-es szám tehát a primitíveknél tulajdonkép bizonyos egység, amellyel szemben a tárgy egyediségének jelzése, az 1-es, relatíve értéktelen. A konkrét, egyedi tárgyat jelző 1 képzetét tehát nem a tapasztalatból meríti közvetlenül a primitív elme, hanem a dualisztikus értékelés során alkotja, teljesen hasonlóan ahhoz, mint amikor más jelenségekre nézve dualisztikus értékítéletet alkot. Mert mit tesz olyankor az elme, amikor például az égi és földi jelenségekre nézve dualisztikus értékítéletet hoz létre? Egységnek tekintí egyfelől az értékest, másfelől az értéktelent s ezenfelül össze is foglalja mind a kettőt a saját egységes, abszolút szemléletében. Az egyes konkrét tárgyak értékelésénél sem tesz mást az egyszerű elme: egységnek tekintí egyfelől a többet, másfelől a kevesebbet, az épen egy konkrét dolgot. Mi hajlandók vagyunk az elmebeli egységet és a konkrét egyediséget azonosnak tekinteni, pedig tulajdonkép nem az. Hasonlóképp hajlandók vagyunk azt hinni, hogy a számolás csakis az egy konkrét dolgot jelentő 1-es számtól indulhatott ki. Pedig az egyszerű elme mindenekelőtt az egység észbeli képzetén közvetlenül alapuló rendszereket alkotja meg, először a 2-es számrendszert, majd azután, amikor ez nem elégíti ki, az 5 ujjat magába záró egységen, a kézen alapuló 5-ös számrendszert, s innét indul a konkrét, egyedi dolgok felé.¹

A primitív ember felsorolt ítéletei tehát mind dualisztikus értékítéletek, amelyek az egység tisztán elmebeli képzetének állandó alkalmazása miatt eo ipso észítéletek is. Azonban a primitív ember ítéletei sem mind fejeződnek ki a dualisztikus értékítéletek formájában. A jelenségek adott rendje arra készteti az egyszerű elmét, hogy más formájú ítéleteket is alkosson, amelyek azonban szintén csak értékítéletek, szintén csak azon alapulnak, hogy az elme a saját közvetlen formáját, az egység képzetét alkalmazza a jelenségekre.

A dualisztikus értékelési mód inkább csak a változatlan helyzetű jelenségek vagy viszonyok megítélésére alkalmas, de például a nap járásához fűződő napi munka, vagy a primitív ember előtt annyira érdekes két főégitest és a csillagzatok megfigyelése szempontjából már nem kielégítő, mert nem veheti tekintetbe a szemmel kísért események legfontosabb mozzanatát, magát a lefolyást itt respektíve a napnak vagy a holdnak és a csillagzatoknak az égen való egy napi, illetve egy éji mozgását. Az egyszerű elme, hogy megmaradjon az ő szűkített érdekkörében s azért mégis jól számba vegye a

¹ Az egy konkrét dolgot jelentő 1-es számtól állandóan és következetesen csakis akkor indul ki az elme, amikor már szükségét érzi a birtokában levő dolgok igen pontos felszámolásának (felsorolásának), amikor is az egység képzetének, az ujjak és a nyelv felhasználásával, amelyeket a 2-es rendszernél is igénybe vett, megalkotja az általunk természetes számsornak nevezett egységrendszert. Ez a rendszer azonban más számrendszerekkel (a 2-es, 5-ös és 10-essel) szemben egyelőre háttérbe szorul és csak igen későn — amikor már a végtelen nagy számok felé menő számsorra van állandóan szükség — jut legfőbb uralomra.

reá nézve értékes eseményt, a következő eljáráshoz folyamodik: nem veszi fontosaknak sem a jelenségek egymásmellett voltát, sem az ugyanakkor esetleg lefolyó érdektelen eseményeket, sem pedig az érdekes esemény egyes apróbb részleteit, hanem annak csupán legfontosabb mozzanatait, a kezdetét, a lefolyását és a végét. Ez az oka, hogy az egyszerű elme a nap, a hold és a csillagzatok járását, mint előtte a legfontosabb eseményeket mindig 3 részre osztva, azaz 3 egységben fogja fel; megkülönbözteti például a nap felkeltét, a nap delelését, amelyben az egész mozgás kifejeződik, mert ekkor következik be a kulmináció és végül megkülönbözteti a naplementét. Hasonlóan jár el a hold és a csillagzatok változásait magába záró másik fontos eseménysor: az egész éj elmúlásával szemben.¹ És ahogyan a felsorolt eseménysorokat hármas egységben fogja fel az egyszerű elme, ugyanolyan módot alkalmaz a többi eseménysorra is, föltéve természetesen, hogy azok érdekei körébe esnek. Hármas egységben fogja föl tehát a megtörtént eseménysorokat s ez az oka, hogy a primitív ember mondáiban és meséiben (amelyek nem mások, mint a primitív ember életének, viszonyainak, harcainak, hőseinek nagyszerűvé való értékelése) az események 3 részben játszódnak le.² Ugyanezt a hármas osztatúságot írja elő a primitív ember a társas élet eseményeire: a viselkedésekre, szokásokra nézve is.³

Azáltal, hogy a primitív elme a jelenségek egymásutánjából csakis az öt érdeklő eseménysorokat (és nem egyes izoláltabb eseményeket) és azoknak is csak a legfontosabb mozzanatait veszi a trihotometrikus értékelések útján számba, eléri az események fölötti határozott uralmat. A primitív ember kitűnően tájékozódik az égi jelenségek között és szigorúan betartott szokásrendjével az ő sajátos társadalmát igen jól szabályozza.

¹ V. ö. Houzeau: A csillagászat története, 62. l.: «az újvilág törzseinek túlnyomó része alig tűzött négy pontot a napi időszakokban: a Nap felkeltét, delelését, lementét és az éj közepét». — A babyloniaiak az éjt ősi idők óta 3 őrvtásra osztották: a csillagok feljövételének ideje, középső őrvidő és a világosság létrejötte idejére. Strassmeyer: Zeitschrift f. Assyrologie. IV. 190.

² A bakairik teremtési mondájában a két őstestvér csupán harmadszorra nyeri el a vörös keselyű birtokában lévő Nap-ot. (Steinen id. m. magyar átd. 232—235. 11.) A népmesékben a hős egymásután 3 sárkánnyal, 3 óriással vagy 3 idegen hőssel küzd meg, 3-szori kiáltásra kap segítséget, útbaigazítás végett egymásután 3 személyt keres fel, 3 éjjel jön a szerelmese hozzá; ha szolgálatba áll, 3 nappól áll az esztendő s ezalatt 3 próbát tesz.

³ A narinyéri törzsnél (Ausztrália) az ifjú szakállát 3-szor kitépik, a 3-ik kitépés után férfivá nyilvánítják. (Beöthy L.: A társadalmi fejlődés kezdetei, 20.1.) Középausztráliában a nőrablót úgy varázsolják meg, hogy 3 napon át ráolvasnak egy miniatűr kőkesre. (Roheim G.: A varázserő fogalmának eredete, 21.1.) Ugyanott az arunta varázsló a rámutató csont erejét 3 varázsigével fokozza. (Spencer and Gillen: Native Tribes of Central Australia, 535—536. 11.) A varázsolás sem más, mint bizonyos ténykedéseknek nagy értékkel, óriási hatóerővel való felruházása. A primitív társadalom tagjára a varázsolás értéke és formája szigorú erkölcsi szabályként hat, amely visszatartja öt bizonyos cselekvésektől. A példák különben a primitív népek életéből ezerszára felhozhatók.

Az egyszerű elme tehát aránylag igen egyszerű módokkal, az értékelés elve és az egység képzetének a jelenségek egymásmellettsége és egymásutánja irányában való alkalmazásával uralkodik a jelenségeken. Ha figyelembe vesszük a jelenségek tömérdek számát és különféleségét hogy azok között mily nehéz valamiféle rendet és uralmat teremteni a velük szemben még annyira gyakorlatlan elmének s ez az ő egyszerű és, gazdaságos módszerei által mégis mennyire sikerül, akkor csupán csodálkoznunk lehet az elmének már oly korán nyilatkozó nagy fölénye fölött.

Amikor az elme a jelenségekből csakis annyit vesz számba, amennyit ad hoc megítélni, közvetlen érdekkörébe vonni jónak lát, ezt az álláspontját a jelenségek tömérdekségével szemben foglalja el és nem azok tömérdekségéhez szolgálja alkalmazkodva hajtja végre. Pillanatnyilag kénytelen erre, ámde nyilvánvaló, hogy az ily álláspont inkább a saját szabályozó elve, mert abban a pillanatban, amikor túl van elsőgyakorlatlan voltán, rögtön kiterjeszti érdeklődési körét s egyidejűleg az egyszerűbb megítélési módok mellett kevésbé egyszerűekről is gondoskodik. Ennek megfelelően már igen korán mutatkoznak határozott jelei az elme kiterjesztési és komplikáltabb megítélési törekvéseinek. Példa erre a primitíveknél a 2-es rendszer mellett elterjedt 5-ös számrendszer.

Amíg az 5-ig menő számok nyelvi kifejezése $2 + 1 (=3)$, $2 + 2 (=4)$, $2 + 2 + 1 (=5)$, addig 5-ön felül a primitív ember legtöbbször így számol: $5 + 1$, $5 + 2$, $5 + 3$ s egyidejűleg mindezt ujjain is számba veszi, a másik kéz ujjain tovább szemlélve az 5-ön felüli mennyiségeket.¹ Az 5-ös számrendszerben tehát a primitív ember az ujjankénti, illetve az egységenkénti határozott felsorolást is igénybeveszi, de azért nem szakad el a dualisztikus értékeléstől sem, mert az 5-ös számrendszer végeredményben az egy kézzel megragadható kiemelésén alapul. Mégis azáltal, hogy az egyes konkrét dolgoknak közvetlenül megfelelő észbeli egységet az 5-ös számrendszer keretében successiv sorba is rendezi, olyan rendszert alkot az elme, amely egyformán és egyidejűleg tekintetbe veszi a jelenségeknek tulajdonkép együtt jelentkező úgy egymásmelletti, mint egymásutáni voltát.

Az 5-ös számrendszerhez hasonló elvek alapján jár el az elme akkor is, amikor a jelenségeknek főként az egymásutánját óhajtja a szélesített érdekkörnek megfelelően számba venni. Ekkor egységbe foglalja az éjt és napot, mint egymás ellentétét — úgy tekintve őket, mint két egymással érintkező egymásmelletti jelenséget — anélkül azonban, hogy az egységen belül feladná a részek trihotometrikus felosztását.² Az egységbe foglalt két rész közül azonban ebben a

¹ Föltéve természetesen, hogy az illető primitív nép már áttért az 5-ös számrendszerre. Igen primitíveknek tekinthető egyes népeknél azonban, így a bakairik-nél és busmanoknál $6 = 2 + 2 + 2$. (V. ö. Steinen i. m. 406.1. és Marianne Schmidl: Zahl u. Zählen in Afrika. Mitteilungen d. Anthrop. Ges. in Wien. XXXV. 194—195.11.)

²A régi babyloniaiaknál úgy a nappal, mint az éjjel 3 részre oszlott s így az egész nap 6 részre. (V. ö. H. Zimmer: Das Prinzip der Zeit- und Raumteilung. Leipzig, 1901.)

viszonylatban az éjt tartja értékesebbnek (mert a hold és a csillagzatok változásai a tájékozódásra fontosabbak, mint a mindig egyformán feljövő és leszálló nap) s a holdéjek vezető egységei kidomborításával egybefoglalja a hold 27—30 nap alatt visszatérő változását. A holdhónapon belül azután vagy 3 részt különböztet meg s ekkor létrejön a 3-szor 9 napos vagy a 3-szor 10 napos holdhónap, vagy pedig tovább menve, a hold pályafutását két részre osztja, növekvő és fogyó félre, az egyes feleket azonban akkor is 3—3 részre osztja.¹

Nézzük, mik az elme által ekkép megkonstruált kétoldalú rendszer előnyei és hátrányai? Arra nem alkalmas, hogy a jelenségeket nagy általánosságban vegye számba — amint ezt a dualisztikus és a trihotometrikus értékelési módok külön-külön teszik — viszont általa lesz lehetővé, hogy az elme az aránylag kisebbmértű jelenségeket vagy jelenségcsoportokat, a konkrét dolgokat jobban számba vegye. Láthatjuk, hogy a kétoldalú rendszer mennyire a konkrét dolgokhoz tapad. A konkrétumokhoz tapadó elme a jelenségek egymásutánját is mindig úgy tekinti, mint ha az egymásmelletti dolgok egyszerű függvénye lenne. Ez az oka, hogy az 5-ös számrendszerben az 5-ön felül való felsorolás, amely a dolgoknak az időben való rendezését is magában foglalja, csupán appendixe a konkrétum okhoz tapadó egységnek, az egy kézzel megmarkolhatóknak. Hasonlóképp a kétoldalú időrendszer is a konkrétumhoz való tapadást mutatja, hiszen a nap és az éj egymásra következését úgy tekinti, mint ha két egymásmelletti tárgy érintkezése lenne s ugyanígy fogja fel a hold telesét és fogyását is. Ha a jelenségek adottságának nem is felel meg mindenben a kétoldalú függvényrendszer, viszont biztos alapul szolgál az intenzív földművelés és a kereskedés számára, amelyek involválják az egyes konkrét tárgyak iránti behatóbb érdeklődést s ezt készíti elő a nekik megfelelő szám- és időrendszer. Ezt a két rendszert természetesen nyomon követi igen sok hasonló függvényes rendszer. A primitív ember például kezdetben dualisztikus formában fogja fel az emberi egyén életjelenségeit és mivel reá nézve az egymásmellettségben feltűnően mutatkozó jelenségek az értékesebbek, a többiek alig veszi számba. Ez az oka, hogy amíg a primitív embernek a test külső részeiről aránylag sok, addig a test belsejéről és a szorosabban vett életjelenségekről igen kevés nyelvi kifejezése van.² Később azonban az egyéni életjelenségekre nézve is

¹ A babyloniaiak a növekvő Hold idejét s a hónap második felét, a fogyó Hold idejét egyformán 3—3 részre osztották s így a 30 napos hónap már igen régi időben 6 időszakaszra oszlott. (Mahler E.: *Babylonia és Assyria*, 258.1.) Még régebben azonban Hömmel szerint 27 (=3X9) napos hónapja volt a babyloniaiaknak. (Hömmel: *Aufsätze und Abhandlungen*, III. 1. 460. 1.) Az indek is a hónapot két periódusra osztják, a Hold növekedése szerint világos és sötét félre. (Houzeau i. m. 79. 1.) Az egyiptomiaknál, akiknek a műveltsége talán legkorábban fejlődött ki, a kettéosztás nem ment végbe, ott a 30 napos hónap 3 dekádból állt. (Kürt Sethe: *Von Zahlen und Zahlworten bei den alten Aegypten*, 27. 1.) Khinaiak is a hónapot a legrégebb időben 3 dekádra osztották. (Houzeau i. m. 382. 1.)

² Így a primitív ember a belső részek közül csupán a szívet s ritkábban a májat emeli ki, azután kiemeli a külsőleg is feltűnő vért és végül igen fontosnak,

kétoldalú rendszert állít fel az elme, ami egyfelől a nyelvi vagy egyéb kifejezéseknek a test részleteire vonatkozó szaporításában nyilatkozik (vessük például össze a primitív ember és az egyiptomiak nyelvét és rajzait), másfelől abban, hogy az életjelenségek egymásutánját jelző értékek itt is az egymásmelletti jelenségek értékének függvényeiként szerepelnek. Így a lélekzést, a lehelletet mint az élet, a mozgás legfőbb tényezőjét a testtől határozottan különbözőnek fogja ugyan fel a primitivitáshoz közelebb álló elme, de ugyanakkor valamely madár vagy más gyors mozgású állat (kígyó, gyík, egér) képében némileg testszerűnek is értékeli s az élet tartama alatt, sőt még azon túl is szorosan hozzáköti a testhez s lakóhelyét a májban vagy a szívben látja.¹ Még a régi egyiptomiaknál is, — ahol már határozottan feltűnnek a lélek teljes elszellemítésének a nyomai, az ember egyik lelke, a Ká névvel bíró, emberfejű madár képében folyton ott lebeg a hulla fölött és táplálásáról az elhunyt rokonainak kell gondoskodniuk.²

Hasonló kétoldalú értékeléseket állít föl az elme a többi jelenségekre nézve is. Ekkor lesz a földi térség (mely a népek érintkezése, a kereskedés elterjedése által jóval fontosabbá válik és természetesen jóval nagyobbak gondoltatik) hordozója a hegyeken vagy oszlopokon nyugvó égnek. Ekkor kezdi az elme úgy a földi, mint az égi testekhez szorosan hozzáfűzni a velük együttjáró mozgástüneményeket — amint ezt a kétoldalú időrendszernél is megfigyeltük — s a mozgástünemények lassankint a változatlanak gondolt egyedi, konkrét testek egyszerű tulajdonságaivá, helyzetváltozásaiavá sülyednek le. Másként bíraltatik el a családi és a társasélet is. A primitíveknél a társasélet az egyénnek a törzsön belől való szabadabb mozgását teszi lehetővé, ezen a fokon pedig az egyén a merev határokkal ellátott, mintegy változatlan konkrétumnak gondolt osztály vagy kaszt függvényeként szerepel. Eltolódnak úgy a családi, mint a társasélet személyi viszonyait jelző értékek is. A primitíveknél az atya, anya, a gyermekek, a harc, az élet hősei (az eszközök, a foglalkozások feltalálói) mint a földi élet alapjában változatlan, csupán megnesesített t ü k ö r k é p e i , mint a földiek dicső árnyékai, helyeztetek az égbe. Most ezek helyett határozott, de egyúttal minden változásnak, bajnak kitett földi izű személyiségek szerepelnek s összeköttetésbe hozatnak azzal a családi vagy társas állandó viszonyal, amit épen kifejeznek és így azok függvényeivé válnak. Számuk rendkívüli módon megnő, mivel nem csupán az egyes foglalkozások, mesterségek, családi és testi viszonyok (pl. egyes betegségek), az ég, a föld részei és jelenségei, erdők, mezők, vizek, sőt az egyes helyek (városok) kapnak külön megszemélyesítőt, hanem a kereskedés révén fontosakká vált egyes csillagképek is. Gondoljunk csak

az élet legfőbb jelének tartja a lélekzést, a lehelletet. (V. ö. Munkácsi i. m. CLXXVIII-CLXXX.)

¹ V. ö. Wundt: Elemente der Völkerpsychologie 190. és Munkácsi i. m. CLXXIX—CLXXXI.

² Mahler E. Ókori Egyiptom 193.

az egyiptomiak, a babyloniaiak, az indek nagyszámú isteneire, démonaira és istenített hőseire!

Habár az elme bizonyos idő, múltán értékeléseit leginkább a függvényes alakban fejezi ki, ezek az újabb rendszerek tulajdonkép nem érintik az elme által már kialakított dualisztikus és trihotometrikus értékeléseket, hanem — amint az időszámításnál ezt igen jól szemlélhetjük — mintegy azok hegyébe alkalmaztatnak s amazok is az elme további tulajdonát képezik. Ezentúl legfeljebb a függvényes rendszereket tartja az elme értékesebbeknek s amazokat többé-kevésbé háttérbe szorítja. Ez az oka, hogy a már fejlettebb világfelfogású népeknél is annyira keverednek az egyszerű alakú értékelések a komplikáltabbakkal. Amikor azután az elme arra jut, hogy a jelenségek részleteződéseit is, a saját érdekeinek megfelelően igen jól fölmérte, akkor tovább halad abban az irányban, amelyben a részére adott jelenségeket minél tökéletesebben számba veheti. Hogy az egyes konkrétumokhoz tapadó függvényes rendszerek hátrányait is kiküszöbölje, újra a dualisztikus értékelési módhoz folyamodik. De értékesnek ekkor nem a jelenségek egymásmellettségét tekinti az elme, hanem az egymásutániségben jelentkezőket. Ekkor tér át a 10-es számrendszerre, amely független a konkrét egyes dolgoktól, a konkrét jelképektől (az ujjaktól vagy akár a hieroglifáktól) s a természetes számsorba helyezett számok nem az ujjakon, hanem a fejben számoltatnak és kombináltatnak s az egyes konkrét dolgokra csupán esetről-esetre vonatkoznak. Ugyanígy lesz értékesebb a lélek a testnél, amely mulandó és gyarló, míg a lélek örökkévaló.¹ Minthogy a lélek felette áll nem csupán a testnek, hanem minden a testhez hasonló konkrétumnak, mindaz ami a lélek köréhez közel áll, az időben lefolyó gondolkodás sajátos értékeivel, a számokkal, a jelenségekről való képzetekkel és képzelmekekkel együtt külön világként értékeltetik. Ekkor kezdenek misztikus erőket tulajdonítani a számoknak s ilyen misztikus számkombinációkkal telítve van az indek, a babyloniaiak, az egyiptomiak s ezek hatásai alatt a pythagoreusi filozófusok világnézlete. A számok túlértékelésével együttjár a számsorok, az idősorok túlértékelése s minthogy a képzetvilágnak a konkrétumoktól való elszakasztásával szabad tér nyílik a földi egymásmellettségektől függetlenebb tudományok, így az asztrológia, az aritmetika kifejlődésére, a számsorok és az idősorok a végtelen felé fejlesztetnek ki. Az egyiptomiak és a babyloniaiak asztrális képzeteiben ezért szerepelnek nekünk szokatlan óriási szám- és idősorok s az indek Brahma egy napját vagy egy évet millió és billió években fejezik ki. A végtelen idő képzetét nyomon követi a végtelen tér képzete. A tér elképzélése például az egymásmellettségek alapján mindig véges, hozzá van kötve az ismert földterülethez és az égen közvetlenül szemléltékhez. A sorozatos elképzélés segítségével

¹ Hogy a lélek teljes elszellemítése a dualisztikus hasítások útján hogyan megy végbe, azt igen tisztán szemlélhetjük a régi egyiptomiaknál, ahol amint mondtunk, az embernek több: két lelke van, az egyik a még konkrét alakban felfogott Ká, a másik azonban, a Bá nevet viselő, a halál után egyenesen Osirishez repül és ott örömteljes életben van része. (Mahler i. m. 193.).

azonban az elme a véges terek számtalan sorát füzi egymáshoz s így az idő vagy a számsor elképzelésének mintájára, a tér elképzelése is a végtelen felé nyúlik.¹

Az elme azonban nem elégszik meg azzal, hogy bizonyos fejlődési fokon a jelenségeket általában az egymásutániség jegyében értékelje, hanem igyekszik ezt a szempontot a saját közvetlen formái, az egységek útján tökéletesíteni. A sorokban való, a konkrétumoktól elszakított egyszerű elképzelés a határtalan, a végtelen felé halad s a jelenségeket elszellemítő (psychikai) felfogás igen jól megfelel a tünemények egymásutánjának, de jóval kevésbé az egymásmelletti jelenségeknek, amelyek legnagyobb részt határoltak. A végtelen szám- vagy idősor például igen alkalmas az égi jelenségek mozgásainak rendkívül pontos megfigyelésére és számbavételére. Ezzel ellentétben a földi változatlanabb jelenségek hasonló pontos értékelését egyedüli segítségükkel nem lennénk képesek végrehajtani. Az elme tehát, hogy új szempontjai alapján jól felmérhesse az egymásmelletti jelenségeket is, bizonyos eljárásokhoz folyamodik. Mint mindig, most is a lehető leggazdaságosabban jár el s ezért nem teljesen új módszert alkot, hanem a már általa kipróbáltakat alkalmazza fejlettebb szükségleteihez. Azt a módszert tehát, amelyet eddig is felhasznált, de eddig inkább csak az egymásutáni jelenségekre nézve: a trihotometrikus eljárási módot alakítja át. A trihotometrikus értékelések alapszempontja az, hogy a jelenségek egy pár fontos vonását kiemeli, a többit figyelmen kívül hagyja. Most tehát az elme az ő megszűkített, a konkrétumoktól elszakított érték birodalmában a jelenségek egymásmellettségének megfelelő értékeket is trihotometrikus alapokon rendez el, de akként, hogy az egyes értékcsoportból kiemelt három fontos motívum közül egyet legfontosabbnak vesz s a másik kettőt, mint csak másodsorban értékest, sőt relatíve értéktelent, ennek alárendeli. Az indek, az egyiptomiak, a babyloniaiak és a görögök hármastiszcsoportjai szolgáltatják ezen eljárás legszembevetőbb példáit. Így az indek legrégebb istenhármassága Indra az ég, Agni a tűz és Szúrja a nap istene s a többi isten-értékek csupán ezek alá sorakoznak. A konkrétumok fogalomkörével még erősen összebonyolított három istenképzet közül Indra, mint a másik kettő fölött álló, mint az egész mindenséget beborító és mintegy összefoglaló ég ura mindjobban kiemeltetik.² Amikor azután a konkrétumoktól való psychikus elszakasztás az elme által teljes határozottsággal hajtatik végre, az eddigi három főisten a második sorba süllyed

¹ A terek egymás felé vagy egymás mellé való mesterséges halmozását szépen megvilágítja a néphit. Göcsejiek szerint 12 égboltozat van egymás felett (Gönczi F. Göcsej, 1914. 267.). Csuvasoknál az égnek 17 egymásfeletti régiója van; világ 77 van s ugyanennyi tenger. (Mészáros Gy. A csuvas ősvallás emlékei 1909. 14.). Babyloniaiaknál is 7 a világrészek s az égi zónák száma. (Frh. v. Andrian Werburg. Die Siebenzahl im Geistesleben der Völker 346—347.). Meg kell jegyezni, hogy a 7-es szám a babyloniaiaknál állandóan s o k-at jelent. (V. ö. Jastrow: Die Religion Babyloniens und Assyriens. I. 282.).

² V. ö. Szász Károly: A világirodalom nagy eposzai. I. 45.

le. Ezentúl még az égben is a többi alsóbbrangú istennel együtt nem a felső, hanem az alsó égben székelnék s helyettük a világegyetemet szellemi és testi valóságaival együtt kifejező Brahma a teremtő, Visnu a megtartó és Siva a romboló lesz a hármas egységbe foglalt legfőbb istenség, akik közül Brahma a kiemelkedő és mindinkább többre becsült vezér.¹

Az ily módon konstruált isten-csoportokat szemlélve, megfigyelhetjük, hogy nem csupán az egyes háromszögek vannak akként megkonstruálva, hogy a beléjük foglalt értékek minél jobban megfeleljenek a velük jelölt jelenségeknek, hanem ezenkívül az egész értékhalmoz egyes háromszögei is határozott rendben sorakoznak egymás alá. Az ind istennézetben például Brahma, mint az összes dolgok teremtője és végső forrása, érték-analogonja az összes jelenségeknek, de egyúttal mint összefoglaló legfőbb érték betetőzés gyanánt van helyezve arra a két, hozzá legközelebb álló értékre, amely a jelenségek két legfőbb irányát, azok egymásmellettiségét és egymásutániságát jelenti.² Siva és Visnu értékei a konkrét vonásokkal már alig bíró legfőbb értékhez képest aránylag konkrét jellemvonásúak, s mint ilyenek természetes összekötést, szoros kapcsolatot képeznek az alacsonyabb értékek felé.³ Ahogyan a legfőbb érték alá két relatív érték van helyezve, hasonlóképp történik ez a konkrét dolgoknak megfelelőbb értékeknél. Indrán kívül még sok isten-képzetnek van két más relatív isten-érték alárendelve, vagy pedig maga az isten-érték fejeződik ki két vagy többalakúságban.⁴ Természetes, hogy ezen a második szinten az értékek

¹ V. ö. Szász Károly i. m. I. 46. — A babyloniaiak, egyiptomiak és görögök nem tudták így végigfutni ezt az utat. Az egyiptomiak alkottak ugyan hármasságokat (Osiris, Isis, Horus stb.), sőt az istenségeket $3 \times 3 = 9$ és 3×9 csoportokba osztották, de a helyi istencsoportok fölé nem alakult ki föltétlenül a többi fölött álló hármasság. A babyloniaiak tovább mentek, itt a három nagy isten, Anu, Bél és Ja a többi fölé, sőt a többi hármasság fölé emeltetett, de közülök egy legfőbb határozottan nem emeltetik ki. A görögöknél Zeus, Poseidon és Hades hármasságából Zeus élesen kimeltetik, de minden elszellemítés mellett is szinte mindvégig határozottabb konkrét vonásokat is mutat. Hogy az ókor nagy népei közül az istennézetben az indek a legfejlettebbek, annak oka talán az, hogy ők a tisztultabb szemlélődéshez hamarabb felemelkedhettek, mint az intenzív kereskedést és földművelést túlzottan kedvelő és ezáltal jobban a röghöz, a konkrétumhoz tapadt egyiptomiak, babylonok és — addig, amíg ezen a földhöz ragadt szemléleten túl nem emelkedtek — a görögök.

² Benfey és Burnouf értelmezése szerint Siva neve valószínűleg annyit jelent, mint növény, növesztő; vagyis ő «eredetileg a természetben rejlő hatalmas tenyészítő erő megszemélyesítése». (V. ö. Szász K. i. m. I. 60.) Az ind világnézetben tehát a legtöbb érték (Brahma) alá helyezett két közvetlen isten-érték (Visnu és Siva) tulajdonképpen nem más, mint az egyetemes világképnek részletezése, dualisztikus kettéosztása.

³ Visnu például különféle konkrét alakokban (hal, teknősbéka, vadkan, fél oroszlán fél ember, törpe és egyes hősök képében) jelenik meg a földön s hatalmas harcokat vív. (V. ö. Szász K. i. m. I. 55.)

⁴ L. erre nézve Indra és más ind istenek ketté, sőt többfelé választott alakjait s az egyiptomi és a görög istennézetben oly gyakori két- vagy többalakúságokat.

nem oly absztrakt módon osztatnak ketté vagy többfelé, mint a legfelsőbb fokon, hanem aszerint, hogy a konkrétumoknak milyen körét fejezik ki. A másodfokú istenségek két-vagy többalakúságai azután szoros kapcsot képeznek az ezek alá helyezett többi félisten, démon, állatisten értékekhez, amelyek mindinkább megtartják eredeti konkrét vonatkozású személyiségüket s mint ilyenek szerepelnek az egész értékhalmoz legalsóbb rétegeiben.

Az értékhalmoz ilymódon való elrendezésének segítségével az elme bármelyik pillanatban és bármily irányban alkalmazhatja a konkrétumoktól elszakított lelki értékeket a neki adott jelenségekre anélkül, hogy az egyes lelki értékek a gondolkodás folyamán minduntalan eltűnnének. Az ismeretek óriási fejlődését tette ez lehetővé, mert ha az ember valamely, jelenségcsoport iránt különösebben érdeklődött, készen talált a maga számára egy állandó és az értékek rendjében meghatározott helyű értékcsoporthoz, amelynek a segítségével az illető jelenségcsoportot számbavehette, fölértékelhette, abba az apró részletekig belemérülhetett. Például a földi jelenségekről való tudás továbbfejlesztéséhez nem kellett más-mint hogy az elme azt az absztrakt-konkrét képzetet, amely a saját személyében kifejezte a földi jelenségeket és a fizikai világgal összekapcsolt égi tüneményeket (mondjuk például Indra vagy Zeus istenségét) dualisztikus kettéosztás útján megfossa az utolsó konkrét vonásoktól is. Ekkor magát az illető istenképet mint elszellemített, teljesen anyagtalanná értéket egy külön világ, a hit világa értékévé tette meg az elme. Ugyanakkor azonban egy további kettéosztás által megteremthette a fizika tudományát is, mint absztrakt tudományt. A fizika eredetileg ezért szorított csupán a mechanikára, a többi, a fizikai szemléletre vonatkozó ismeret-komplexumok: az asztrológia, az akusztika (nem is szólva az optikáról) egyelőre megmaradtak az istennézlettől már elválasztott, de konkrét értékekkel erősebben kevert állapotokban.¹ Hogy magát az absztrakt fizikát miként konstruálja meg az elme, arra mintául szolgált az ő, az összes értékek élére helyezett hármass konstrukciója, ahol, amint láthattuk, szintén dualisztikus szétosztás útján az összes adott jelenségek rendjét az állandóság és változás jegyében választotta szét (Visnu és Siva). Minthogy a fizikai jelenségek is meg-egyeznek más jelenségekkel abban, hogy az egymásmellettség és egymásutánosság irányában adatnak, ennek megfelelően a fizikai testekre vonatkozó tudományban statikus és dinamikus irányokat különböztetett meg a konstruáló elme. A statika és dinamika segítségével a megfelelő jelenségek számbavehetőek, rendezhetőek és az elme céljaira felhasználhatóak lettek. Az elme később sorra vehette azokat a konkrét-absztrakt értékeket, amelyeket eddig elhanyagolt, de csupán abból az okból, hogy az értékcsop-

¹ L. erre nézve a sphaerák zenéjét és a tisztán gyakorlati szempontokat az ókori akusztikában s a csillagászathoz oly sokáig fűződő hiedelmeket és konkrétikus képzeteket (állatkörök stb). Maga a mechanika sem az indeknél, hanem a tudományokat igazán kifejlesztő görögöknél fejlődött ki és aránylag igen későn. Lagrange (*Mécanique analytique* 2-meed. 1811. I p. 23) Archimedesi (Kv. e.III. század) mondja az ókori mechanika megteremtőjének.

portnak másik részét minél tökéletesebben abstrahálja. Így vette sorra tehát az akusztikát, az optikát, majd a chemikus és az elektromos tüne-
mények ismeretét s emelte őket az absztrakt tudományok rangjára és egyesítette mindannyiokat a mechanikával, megalkotván ezzel a fizikának ma már szinte teljesen absztrakt tudományát. Ugyanily módon járt el az elme a többi isten-értékeivel is. Minthogy ezen eljárási mód által az eredeti isten-értékek lassankint mind a hit, az érzelmek világába helyeztetnek, így alakítja át lassankint az elme az eredetileg istenképzetekből álló értékhalmozatot mindinkább tudományhalmazzá, s így képes a tudományok segítségével mind tökéletesebb uralmat gyakorolni az összes részére adott jelenségek felett!

Most már felelhetünk arra a kérdésre, hogy mi az abszolút? Abszolút-nak csakis elménket mondhatjuk. Hozzá képest minden más relatív, úgy a jelenségek, mint az ezekre alkalmazott elmebeli értékek is.

A jelenségek relatívek, mert számtalanok, előttünk mindig más és más alakban föltűnők, érzeink által vagy pillanatnyi hangulataink és érdekeink szerint igen különbözőkép felfogottak. Minden olyan felfogás, hogy a jelenségekben is van abszolútum, csupán látszatnak bizonyult. A fizika tudománya ma már az elemeket sem tarthatja végső egységeknek. Rutherford bebizonyította, hogy bizonyos sugarak hatása alatt nem egy «elem» szétbomlik. Hasonló eljárások segítségével a szétbomlás jeleit mutatják a legkisebb egységeknek tartott anyagrészcsekkék is. Még kevésbé tudunk «tisztá» pszichikai egységeket megállapítani. Abszolútumnak a jelenségekre nézve csak az mondható, hogy egyszer ilyen, máskor amolyan formában, de adva v a n n a k. Az egyes jelenségformák azonban, ha bírnak is több vagy kevesebb állandósággal és bizonyos hasonlószerűség: mindenestre van közöttük (hiszen különben értékeket sem tudnánk felállítani rájuk nézve), teljes véglegességgel meg nem állapíthatók és meg nem rögzíthetők. Joggal mondhatjuk tehát, hogy a jelenségek ált a I á b a n r e l a t í v e k.

A jelenségekre nézve felállított vagy alkalmazott é r t é k e k - r ől sem mondhatunk mást. Relatívek először is a jelenségekkel szemben, mert hiszen azoknak mindig bizonyos függvényei, még ha bizonyos eljárások segítségével távol is tartjuk őket tőlük. A kézi eke, a rokka épügy esz-
k ö z ö k r á n k nézve, mint a gőzeke és a legkomplikáltabb szövógép, s érteink is ugyanily viszonyban vannak jelenségeinkkel szemben, ha nem is közvetlenül alkalmaztatnak rájuk, hanem aránylag komplikáltabb módokon. De relatívek az értékek elménkkel szemben is, láthattuk, hogy ő alkotja és rendezi őket a legegyszerűbb módoktól kezdve a tisztán fogalmi természetű, az elme által hierarchikus halmazba szedett értékekig. Az értékelést tevő e l m é n k maga azonban nem relatív, hanem abszolút, mindig fölényes és a saját céljait, értékeit mindenekfölött szem előtt tartó, még a ránézve legnehezebb jelenségviszonyok között is.

Az értékeknek az elméhez és a jelenségekhez képest való relativitását ismerve, felelhetünk arra is, hogy mit jelenthet Einstein rendszeré-

ben a relativitás elve s mit jelenthet bármely tudományban a relativitás hangsúlyozása.

Míthogy a tudományok többé-kevésbé függenek a jelenségektől, számba kell venniök azok állandóságát és változásait. A tudományoknak tehát, föltéve, hogy elérték már bizonyos fejlődési fokot, többé-kevésbé határozott formában, de mindig van egy statikai és egy dinamikai része. A statikai törvényeket megszoktuk úgy tekinteni, hogy azok construens és abszolút természetűek, míg a dinamikai törvényeket hozzájuk képest relatíveknek tekintjük. Ez a felfogás még maradványa a jelenségek konkretikus megítélésének, amikor a fizikai jelenségek változásait az állandó téri viszonyok függvényének veszi az elme. Mainap már nem függvényszerűen fogjuk fel egy-egy tudomány részeit, hanem az illető tudományra vonatkozó általános, szerkezeti tételeket egy újabb kettéosztás alapján igyekszünk elválasztani az illető tudomány statikai és dinamikai részeitől és külön taglaljuk.¹ A fizika tudományának általános, abszolút érvényű tételei a speciálisan statikai és dinamikai tételektől még nem választottak el. Hogy ezt a tudományt milyen természetűnek kell a jövőben tekintenünk, — olyannak-e, amely az állandóság vagy pedig olyannak, amely inkább a változás jelenségei szerint igazodik — ez vitás kérdés, de előbb-utóbb megoldódik. Ha Einsteinnek és híveinek van igazuk, ez nem azt fogja jelenteni, hogy a jelenségekre nézve nincs törvényszerűség, hogy nem érvényesek rájuk az elménk által a tapasztalat alapján konstruált szabályok, sőt még azt sem, hogy a statikai törvények a fizikában fölöslegesek, hanem csupán azt, hogy a fizikai jelenségeket inkább, sőt aránytalanul jobban a változás jegyében kell felfogni és magyarázni, a statikai törvényeket pedig ezentúl szűkebb, sőt esetleg igen szűk érvényűeknek kell tekinteni. Ez utóbbi esetben — ha egyúttal a statikai törvények a dinamikai törvényekkel szemben az alárendeltség viszonyába is kerülnek (ami nem okvetlen kell, hogy bekövetkezzék) — a fizika tudományát illetőleg a dinamikai törvények lesznek abszolút érvényűek, míg a statikai törvények megfelelően relatívek. Azt ugyanis, hogy valamely tudománynak melyik részét tekintjük abszolút vagy relatív érvényűségűnek, nem a jelenségek állandó vagy változó volta határozza meg! Ha szükségesnek is látja bizonyos fokig alkalmazkodni a jelenségekhez, mindenkor elménk alkotta és alkotja a tudományokat és így ő határozta és határozza meg azt is, mit tekint ő abszolútnak, vagyis az illető tudományra nézve általános és föltétlen érvényűnek és mit csupán relatívnek, vagyis viszonylagosnak és esetlegesnek. Az, hogy elménk a tudományok vagy azok részei tekintetében valamit abszolútnak vagy relatívnek nevez, tulajdonképp nem más, mint ielzése annak, hogy a tudományok hierarchiájá-

¹ Ahol az összes vagy igen sok tudományt illető általános érvényű tételekről van szó, mint például a matematikában, az ilyeszerű tételek halmazát külön tudományként szoktuk tekinteni. Minden tudománynak az a mintaképe, hogy benne külön választassanak és külön felsoroltassanak a matematikai tételekhez hasonló, az egész illető tudományra vonatkozó általános érvényű tételek.

ban milyen alá- vagy fölérendelt viszonyban vannak a tudományok egymáshoz és a teljes abszolútumot egyedül jelentő elméhez képest Amikor tehát egy tudományt mindenkép másként konstruálunk meg, mint eddig, meg kell változtatni annak részei egymáshoz való viszonyát is és az illető tudományban abszolútnak, általános érvényűnek esetleg azt kell tekintennünk, amit eddig relatívnek vettünk és viszont. Ha nem így járunk el és például a fizika tudományában a statikai törvényeket vesszük akkor is abszolútnak, amikor már nem azok, akkor összezavarjuk az állandónak és az abszolútnak, illetve a változónak és a relatívnek nem szükségkép együttjáró értékeit. Mi következne ebből? Az, hogy előbb-utóbb visszaesnénk arra a primitívebb, a jelenségeket kevésbbé jól magyarázó és reánkénzve föltétlen hátrányos állapotra, amikor elménk az összes fizikai jelenségeket a statikus tér abszolút függvényének tekintette. A fizika tudományát illetőleg azonban mindezt csakis a jövő fogja eldönteni.

Ha tehát Einstein a fizika tudományában a relativitás elvét hangoztatja, abból nincs joga senkinek érvet kovácsolni az összes létezők relativitását, hiábavalóságát hirdető pesszimiztikus világnézet részére. De époly kevésbé jogosult az is, amikor Spengler a most annyira olvasott munkájában, a történelmi relativizmus kiélezett hangoztatásával erősíti meg a csüggedő emberek pesszimiztikus hitét.¹ Spengler azon kezdi, hogy helytelennek mondja a történelmi korok eddigi beosztását, amikor is a történelem folyamában ókort, középkort és újkort különböztetünk meg. Nem veszi észre, hogy ez a beosztás nem csupán önkényes, hanem élünk vele mindannyiszor, ha a történelem egész folyamáról valamely összefüggő képet akarunk alkotni. Amikor az idő egész folyamát felosztjuk múlt, jelen és jövőre, amikor Comte az emberi szellem fejlődését a lois de trois alapján magyarázza, mindez nem más, mint újra alkalmazása a primitív ember időbeosztásának, mellyel ő a számára legnagyobb időtartamban, a nap hosszában, minden folyamat lefutásának megfelelően reggelt, delet és estét különböztet meg. Mert mi úgy vagyunk az évezredekre terjedő idővel, mint a primitív ember a maga időtartamaival szemben, nem tudjuk annak óriási nagyságát másként felértékelni, mint egy pár kiemelkedő motívum útján. Itt tehát nem valami ósdi, csökevényes felfogásról van szó, hanem arról, hogy a jelenségek igen nagy számával szemben elménk kénytelen igen általános és igen egyszerű értékelési módokkal megelégedni. Mi a történelmi, az emberiség őskorába visszanyúló idő temérdekségével szemben legfeljebb arra szorítkozhatunk, hogy hevenyészett hármás felfogásunknak a cezúráit pontosabban állapítsuk meg. Szó van például arról, hogy az újkort ne Amerika fölfedezésétől, hanem a renaissance kezdetétől számítsuk. Természetesen egészen más az eset, amikor aránylag kisebb időtartamról van szó, itt jogunk van mindazokat az értékelési formákat igénybevenni, amelyekkel a nagy hár-

¹ Oswald Spengler: Der Untergang des Abendlandes. Umrissse einer Morphologie der Weltgeschichte. I. Band. Gestalt und Wirklichkeit. Az eddig csupán első kötetében kibocsájtott munkának 1917 óta 15 kiadása jelent meg.

másságon belül az időbeli eseményeket is pontosabban felmérhetjük. Így az újkort a francia forradalommal kettéosztjuk s a két részt igen jellegzetes ellentétként domborítjuk ki, mintha konkrét különbségek volnának közöttük. Még kisebb időtartamokat tekintve pedig már nem kell oly megreven ragaszkodnunk az értéksémákhoz s ha alkalmazunk is közben ilyeneket (romanticizmus és klasszicizmus kora mint egymást felváltó ellentétek stb.) inkább az egyes események fontossága szerint választjuk el egymástól a történeti korszakokat. A történelmi idő egészéről, az emberiség vagy a világegyetem fejlődéséről vannak természetesen más felfogások is. Spencer Herbert például a világegyetem fejlődésében integrálódást és disszolúciót különböztet meg. A Spenceréhez hasonló időbeosztásoknak azonban az a hátrányuk, hogy nem összefoglalók, hanem szétesők. Hogyan uralkodjunk a nagy időtartamok fölött, hogyan alkossunk róluk összefüggő képet és hogyan tudjunk azok részletei között eligazodni, ha azzal kezdjük, hogy két egymástól távolodó irányt, vagy mint Spengler teszi, aránylag sok és szintén széteső részt különböztetünk meg bennük. Spengler teljesen függetlennek tekinti egymástól a nagy epochális kultúrákat: a chinait, az indet, az egyiptomit, az arabot, a görögöt s a most uralmon levő nyugateurópaiat. Mindegyiknek megvan a maga lelke. mindegyik másképp érzi a világot s mindegyik átmegy a gyermekkor, ifjúkor, delelés, hanyatlás, a tavasz, nyár, ősz és a tél korszakain, hogy az eredeti szerves, életerős kulturált állapotból lassankint mechanizmussá, civilizációvá süllyedve, végül teljes pusztulásba veszzen. Most mi vagyunk a soron; a nyugateurópai kultúra, amely már átment a virágzás, a delelés korszakán s a kultúrából már a civilizáció állapotába jutott, most még él, de már csak a hanyatlás telét éli s néhány század múlva elpusztul.

Spengler nem veszi észre, hogy részünkre az egyes kultúrák képzete csak rendező és értékelő elv, amelynek alapján képesek vagyunk a történelem folyamában a jelenségek térbeli viszonyait is kidomborítani. A valóságban rendkívül bonyolult társas- és államviszonyok, amelyek az emberek között egy bizonyos időtartam alatt fennállanak, legjobban az illető viszonyok legkülönb értékeinek összesített képe, az ilyen vagy olyan kultúra képe által rögzíthetők meg. Amikor tehát az egyes kultúrákat a történelem folyamában szerepeltetjük, konkrét állapotok értékeihez fűzzük a jelenségek egymásutánját is. Az ilyen értékek felállítása ma is teljesen igazolt. Ami fölényünket az előző emberiséghez képest nagyrészt az biztosítja, hogy legmagasabb formájú értékeink használatán kívül, ha ép szükséges, bármikor igénybevehetjük mindazokat az egyszerűbb értékformákat is, amelyek az előző korok egyes domináló értékformái voltak. Ezáltal elménk bármelyik pillanatban oly értékkomplexumot vesz elő az ősidők óta felhalmozott értékei közül, amelyek az adott jelenségeknek is még megfelelnek, de emellett jogunk van a régi formák alapján, ha ép azok szükségesek, új értékeket is alkotni. Mi például nem csupán régiebb szokás alapján olvastatjuk a törvényjavaslatot 3-szor, hanem azért is, mert ma is úgy látjuk, hogy minden eseménysor 3 fontos motívumból áll. Hasonlóképp megtartjuk az idő felosztását

múlt, jelen és jövőre, vagy alkalmazzuk a 3 párka ősi beosztását az élet tartamára. Viszont folyton alkotunk új dualizmusokat vagy konkrét jellegű trihotometriákat, valahányszor arról van szó, hogy valami új, még általunk alaposan föl nem értékelhető jelenségcsoportot hevenyészve felmérhessünk. Ez az oka, hogy a politikai pártokat mindig éles ellentétekbe, dualitásokba fejezzük ki, pedig in concreto rendkívül sok átmenet van köztük és önmagukban is legtöbbször nem egységesek s így nem is két párt van egyszerre, hanem több. Hasonlóképp, ha kiváló egyéniségek egymáshoz való viszonyáról van szó, igen gyakran konkrét képet, valamilyen irányú triumvirátust alkotunk belőlük (Bismark, Moltke, I. Vilmos császár; Kossuth, Széchenyi, Deák; Andrassy, Apponyi, Tisza stb.).

Spengler azonban túllépi azokat a határokat, amelyek az egyszerűbb értékformák használatában megengedhetek, Ő az egyes nagy kultúrákat teljesen kiragadja a történelem folyamából s olyan tulajdonságokkal ruházza fel, amelyekkel egyedül a biológiai jelenségek, a szerves életet élő egyének bírnak. Ez az egyéni élet a maga szervezett mivoltában előttünk túlzott értékkel bír, a tudomány által megnevesített tükörképe lévén, a mi sajátos, egyéni életünknek. Amikor Spengler az egyes nagy kultúrákat az egyéni és szerves élet összes kritériumaival felruházza, nem csupán születést, kifejlést és elhalást tulajdonítva neki, hanem a sajátos tulajdonságok egész seregét, ezzel tulajdonkép nem tesz mást, mint amikor a múlt idők embere az ő isteneit felruházza mindazokkal a tulajdonságokkal, amelyek itt a földön előtte becsek s konkrét, önönmagához igen hasonló személyekké teszi őket. Spengler nagy kultúráit ép úgy nevezhetnénk Pallas Athénének, vagy ha az élet múltlandóságát domborítanók ki, Baldurnak, a tavasz, az ifjúság istenének; aki Loki cselszövése miatt meghal.

Hol van mindettől a történelem folyása megmérhetetlen számú egyes jelenségeivel, amelyek sokszor egymásba fonódnak s kisebb-nagyobb kultúrákat képeznek ugyan, máskor azonban igen kis csoportokban játszódnak le, de a történelem kialakulására ezek is hatnak. Ha a történelmi eseményeket meg akarjuk magyarázni, erre a Spengler féle egyszerű, izoláltságukban szükségkép a történelem, sőt az egész világkép relativitását, széteső voltát involváló értékelések nem elégségesek, hanem igenis szükséges mindazon értéksémák használata és mindazon következtetések levonása, amelyek elméneknek mai nap rendelkezésére állanak. És akkor nem Spengler relativitást hirdető és pesszimizmust keltő eredményeihez kell jutnunk, hanem teljes joggal így beszélhetünk:

Elismerjük, hogy a jelenségek temérdekségével állunk szemközt s nem könnyű azokon győzedelmeskedni. Helyzetünk a sakkjátékoshoz hasonlít. Adva van a mező a maga számtalan lehetőségével. A játék megnyitása tőlünk függ, de tapasztaltuk, hogy a megnyitások közül egypár jobban megfelel az adott tényezők természetének, tehát inkább ezekhez ragaszkodunk, mert nagyobb sikert biztosítanak. Teljesen elvetni ezeket a módokat s újakat kezdeni: nem lehetséges, mert a dualisztikus és trihotometrikus felfogási módok nem csupán egyszerű alkalmazások

hanem egyúttal elménk struktúrájában is gyökereznek. Ezért találkozunk lépten-nyomon Bergson intuíciós módszerében vagy Spengler Mistoriai relativizmusában is, régi, általuk látszólag elvetett észrendszerek alakzataival (lásd Spenglernél a kultúra és civilizáció, organizmus és mechanizmus, a fausti és apollói életfelfogás dualisztikus ellentéteit). Elvetni ezen, módok egy részét s visszatérni oda, ahonnét előrejutottunk: botorság lenne s vájjon ki térne vissza az egyiptomiak, babyloniaiak és görögök isteneihez és ismereteihez? Joggal föltehetjük, hogy nem azért jött reánk most annyi vész, mert az élet teljesen bizonytalan s elménk folyton cserben hagy bennünket, hanem ép azért, mert elhagytuk elménk kipróbált útjait és megszakítottuk az összekötést a múlttal, a már megszerzett ismereteinkkel. Azt képzeltük, hogy a részletekbe merülő indukciókkal, a végletekig vitt technikai készségekkel, szóval igen egyoldalú rendszerekkel uralkodni tudunk a jelenségek temérédekén s kényünk-kedvünk, sajátos egyéni ízlésünk szerint elvethetjük vagy megtarthatjuk megtisztult isten-képzeteinket s tudományos ismereteinket. A visszaesés azonban csak felületi jelenség. Ha az utolsó évtizedek most rombadőlt emeletét eltávolítjuk, ott van alatta a folytonos fejlődésnek, elménk felhalmozott ismereteinek összefüggése s amit a csekély kezdetekből a századok folyamán mint magas fejlődést és jobblétet érhetünk el, építhetjük tovább!

Nincs tehát semmi ok az elcsüggedésre! Mindaz a pusztulás és sanyarúság, ami most ért bennünket, csak efemer jelenség lehet:

«Megfordul az időknék lapja,
Nem mindig a jó az, mi elbukik,
Tanulunk most s tanulunk folyton,
Vidáman vessünk ködben is,
Bizonyal eljő majd az aratás».

(Herder: Zur Philosophie und Geschichte XI. 243).

Bibó István.